

В.Д. Поливанюк

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985 : 343.359

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ У БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ З ВИКОРИСТАННЯМ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Висвітлено питання щодо особливостей призначення експертиз та завдань, які вирішуються за їх допомогою, при розслідуванні злочинів, вчинених у банківській системі України з використанням сучасних інформаційних технологій.

***Ключові слова:** спеціаліст, судова експертиза, інформаційні технології, банківська система.*

Раскрываются вопросы, связанные с особенностями назначения экспертиз и задач, которые решаются с их помощью, при расследовании преступлений, совершенных в банковской системе Украины с использованием современных информационных технологий.

***Ключевые слова:** специалист, судебная экспертиза, информационные технологии, банковская система.*

The author addresses the issue of legal expertise and the tasks that can be realized with its help in the sphere of investigation of banking system crime committed through modern informational technologies.

***Keywords:** specialist, legal expertise, informational technologies, banking system.*

Постановка проблеми. Ефективність розкриття й розслідування злочинів у банківській сфері, вчинених з використанням комп'ютерних технологій, багато в чому залежить від умілого використання слідчим і оперативним працівником різних форм допомоги спеціалістів на всіх стадіях кримінального процесу. З огляду на основні положення наукової організації праці, слідчому необхідно звернути увагу на розподіл своєї праці – важливо знати, виходячи з конкретної слідчої ситуації, якому спеціалісту й у якому обов'язі можна доручити виконання тої або іншої невідкладної роботи в рамках чинного кримінально-процесуального законодавства. Варто в такій ситуації погодитися з положенням про те, що тільки при диференційному підході фахівці здатні надійно та швидко впровадити в слідчо-оперативну практику останні досягнення науки й техніки, нові методи дослідження речових доказів, що, у свою чергу, зумовлює розробку нових тактичних прийомів використання допомоги спеціалістів. Відомо, що найпоширенішими формами такої допомоги є: попереднє дослідження документів, матеріалів, технічних пристроїв і інших предметів і об'єктів, що проводиться до порушення кримінальної

справи, наприклад, при проведенні оперативно-розшукових заходів (ОРЗ) – отримані при цьому результати не мають доказового значення; консультації спеціалістів (одержання інформації довідкового характеру), якими може скористатися слідчий або оперативний працівник на будь-якому етапі провадження в справі; участь спеціаліста у проведенні слідчих дій, що й було тезисно розглянуто нами при дослідженні виділених слідчих дій; проведення судових експертиз.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Одним з перших проведення інженерно-технічних (судово-інженерної комп'ютерної; комп'ютерно-технічної або просто комп'ютерної) експертиз запропонував Р.С. Белкін [1, с. 412-451]. Цю проблему досліджують сьогодні й інші автори: Л.В. Борисова, Н.І. Клименко, М.В. Салтевський, М.Г. Щербаковський [2; 5; 8; 9]. Однак у криміналістичній науці сьогодні ще не сформувався достатньо чітке наукове визначення подібних судових експертиз.

Виклад основного матеріалу. Головною формою використання спеціальних знань є судова експертиза, що призначається у випадках, коли при проведенні дізнання, досудового слідства й при судовому розгляді необхідні спеціальні пізнання в науці, техніці, мистецтві або ремеслі. На це прямо вказують і керівні документи МВС України: необхідно підвищити роль експертно-криміналістичної служби у виявленні й розслідуванні злочинів у банківській сфері, приділивши першочергову увагу освоєнню й проведенню нових видів бухгалтерських і комп'ютерних експертиз.

Стаття 1 Закону України “Про судову експертизу” дає таке визначення поняття судової експертизи: “Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства” [4].

Судова експертиза – це процесуальна дія, яка проводиться з метою отримання висновку з питань, що мають доказове значення у справі, і полягає в дослідженні експертом речових доказів, явищ, процесів та інших об'єктів за завданням органів дізнання, слідчого або судді. Предмет експертизи визначений об'єктом дослідження й питаннями, сформульованими в постанові слідчого (суду). Таким чином, предметом даної слідчої дії є фактичні дані, які необхідно встановити при розслідуванні кримінальної справи. Типовими об'єктами експертного дослідження зі справ про комп'ютерні злочини в банківській сфері є: документи (у тому числі підготовлені за допомогою ЗЕОТ, машинограми, гроші, цінні папери й т.п.), ЗЕОТ (ПЕОМ, мережа ЕОМ, банкомати), різні типи друкувальних пристроїв – принтери, контрольно-касові машини, автоматизовані торговельні термінали, цифрові таксофони, електронні записні книжки й перекладачі, різноманітні машинні носії інформації (дискети, диски, пластикові карти, стрічки, інтегральні мікросхеми, стримери, ZIP-накопичувачі тощо), комп'ютерна інформація (програма для ЕОМ,

файл, електронний цифровий підпис, «електронний» документ тощо), цифрові засоби електрозв'язку (стільникові апарати, пейджери, телефонні апарати із внутрішньою пам'яттю тощо), спеціальні технічні засоби для негласного одержання інформації; функціональний перелік; назви й принцип дії; рекомендації із призначення експертизи; сліди і їхні копії, зразки, залучені до кримінальної справи, інші речові докази.

Основними завданнями, які вирішуються судовими експертизами, є: ідентифікація об'єктів; діагностика механізму події (часу, місця, способу й послідовності дій, подій, явищ і процесів, причинних зв'язків між ними, природи, якісних і кількісних характеристик об'єктів, їхніх властивостей і ознак, що не піддаються безпосередньому сприйняттю); експертна профілактика – діяльність щодо виявлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів, і розробці заходів щодо їхнього усунення.

Як показує проведений нами аналіз кримінальних справ, при розслідуванні комп'ютерних злочинів у банківській сфері широко використовуються різноманітні види судових експертиз. Результати опитування слідчих свідчать про те, що по справах розглянутої категорії складності з підготовкою й призначенням експертиз зазнавали 83 % із числа опитаних респондентів. Тому питання, що стосуються підготовки й призначення різних видів судових експертиз у справах про комп'ютерні злочини в банківській сфері, найбільш специфічні й мають більш глибоко вивчатися слідчими.

Розглянемо деякі особливості підготовки й призначення окремих видів судових експертиз у тому обсязі, в якому дозволяють це зробити обмежені рамки цієї роботи.

Техніко-криміналістична експертиза документів, виготовлених з використанням друкуючих ЗЕОТ і нових технологій, є новим видом експертних досліджень, які стали успішно використовуватися у слідчосудовій практиці із середини 90-х рр. минулого століття.

Розглянута експертиза комплексна, тому що для вирішення деяких питань у процесі дослідження об'єктів необхідно застосовувати методики, засновані на знаннях криміналістики, сучасної поліграфії, матеріалознавства, інформатики, кібернетики й нейробіоники.

Завдання, що становлять предмет експертизи, мають діагностичний і ідентифікаційний характер. До діагностичних завдань належать: встановлення способу виготовлення документа, факту й способу внесення в нього змін; визначення початкового змісту документа; виявлення невидимих і слабовидимих текстів (у тому числі по тиснених штрихах), залитих, закреслених записів, текстів на спалених документах; визначення відносної давності виготовлення документа. До ідентифікаційних – визначення групової (родовий, видовий) приналежності порівнюваних об'єктів (засобів письма, знарядь письма, документів у цілому); встановлення спільності їхнього походження; визначення тотожності індивідуально певних об'єктів (засобів, що застосовувалися при виготовленні документів) по їхніх відображеннях у документі, а також визначення

документа по його частинах.

Зокрема, при призначенні технічної експертизи документів розглянутого виду потрібно провести діагностику або ідентифікацію друкувального пристрою, на якому виготовлені документи, що цікавлять слідство. Тому, як рекомендують спеціалісти, при проведенні огляду місця події, обшуку або виїмки особливу увагу варто приділяти первинним діагностичним ознакам принтерів ЗЕОТ. У випадку виявлення документів з такими ознаками при проведенні слідчих дій необхідно розширювати коло пошуку й огляду з метою встановлення даних друкувальних пристроїв, їхнього огляду й наступного вилучення. Встановлення групи друкувальних пристроїв або конкретного пристрою дає можливість слідству визначити досить вузьке коло осіб, причетних до виготовлення документа, що цікавить слідство, або використанню його в злочинних цілях. Відомо, що виготовлення документа на принтері проводиться з використанням комп'ютера (ЕОМ) і його програмного забезпечення, тобто створюється електронний оригінал документа або його фрагменти, що згодом виводиться на друк на відповідний матеріальний носій (папір, пластик, плівку й т.п.), а також, як правило, зберігається в пам'яті ЗЕОТ (на машинному носії). Таким чином, визначаючи вид експертизи й формулюючи задачу експерту, слідчий заздалегідь турбується про належне оформлення й надання всіх необхідних (крім документа) технічних пристроїв (ЗЕОТ), комп'ютерної інформації (файлів), тобто електронного образу документа.

На думку фахівців, криміналістично значима інформація, отримана при експертному дослідженні документів на паперовому носії, може послужити каталізатором проведення досліджень програмно-технічною експертизою, оскільки по них може бути визначений унікальний контекст (у загальному випадку сполучення кодів), що надалі послужить шаблоном для пошуку відповідної комп'ютерної інформації. По паперовому документу також може бути визначений і вид комп'ютерної інформації.

Стосовно електронного документа класифікаційним завданням є встановлення електронного формату документа (програмної організації даних) або його частини. У силу кодованого характеру електронного документа класифікаційні задачі, розв'язувані комплексною експертизою, будуть, на нашу думку, першорядними, оскільки без їхнього рішення не може бути встановлений навіть значеннєвий зміст конкретного документа. Іншими словами, електронний документ, створений певною комп'ютерною програмою, може містити інформацію у складних форматах, недоступних сприйняттю стандартних програм, що перебувають у розпорядженні експерта або спеціаліста (наприклад, документ, завірений електронним цифровим підписом), внаслідок чого рішення класифікаційних задач дозволяє експертові або спеціалісту спочатку підібрати відповідний спосіб (ключ) для прочитання змісту електронного документа, а потім використовувати отриманий формат даних як робочий для дослідження втримування перетвореної форми документа.

Програмно-технічна експертиза як самостійний вид криміналістичного дослідження заявила про себе, на думку деяких дослідників, з початку 90-х рр. [1, с. 458]. Наразі за допомогою зазначених експертиз можуть вирішуватися такі завдання:

1) відтворення й роздрукування всієї або частини комп'ютерної інформації (за певними темами, ключовими словами тощо), що міститься на машинних носіях, у тому числі та, яка знаходиться в нетекстовій формі (у складних форматах – у формі мов програмування, у формі електронних таблиць, баз даних тощо);

2) відновлення комп'ютерної інформації, що раніше містилася на машинних носіях, але згодом стертої (знищеної) або зміненої (модифікованої) з різних причин;

3) встановлення дати й часу створення, зміни (модифікації), стирання, пошкодження, знищення або копіювання тої або іншої інформації (файлів, програм і т.д.);

4) розшифровка закованої інформації, підбор паролів і розкриття системи захисту ЗЕОТ;

5) дослідження ЗЕОТ на предмет наявності в них програмно-апаратних модулів і модифікацій, що призводять до несанкціонованого знищення, блокування, модифікації або копіювання інформації, порушення роботи ЕОМ, системи ЕОМ або їхньої мережі (шкідливих засобів або вірусів);

б) встановлення авторства, місця підготовки й способу виготовлення документів (файлів, програм), що перебувають на машинному носії інформації;

7) з'ясування можливих каналів витоку інформації з комп'ютерної мережі, конкретних ЗЕОТ і приміщень; встановлення можливих несанкціонованих способів доступу до охоронюваної законом комп'ютерної інформації та її носіїв;

8) з'ясування технічного стану, справності ЗЕОТ, оцінки їхнього зношування, а також індивідуальних ознак адаптації ЗЕОТ під конкретного користувача;

9) встановлення рівня професійної підготовки окремих осіб, що проходять у справі, в галузі програмування і як користувач;

10) встановлення конкретних осіб, що порушили правила експлуатації ЕОМ, системи ЕОМ або їхньої мережі;

11) встановлення причин і умов, що сприяють вчиненню злочину, пов'язаного з використанням ЗЕОТ.

Слід звернути увагу на ту обставину, що специфічними об'єктами дослідження даної експертизи є спеціальні технічні засоби, запрограмовані для негласного одержання інформації, а також цифрові засоби електрозв'язку.

Проведене нами дослідження показало, що нині в системі експертних установ МВС України відсутні спеціальні підрозділи, які повинні проводити програмно-технічні дослідження. На практиці в інших краї-

нах найчастіше проведення експертизи доручається спеціалістам відповідної кваліфікації.

Методика підготовки й призначення програмно-технічної експертизи досить повно і всебічно досліджена й описана в спеціальній літературі [3; 6; 7; 8], тому обмежимося вищевикладеним.

Комплексна судово-бухгалтерська й програмно-технічна експертиза є типовою слідчою дією у справах про комп'ютерні злочини в банківській сфері.

Проведене нами дослідження матеріалів кримінальних справ дозволяє висунути положення про те, що комплексна судово-бухгалтерська й програмно-технічна експертиза повинна призначатися з такою метою:

- перевірка й процесуальна фіксація даних, викладених у матеріалах ревізій, інвентаризацій й інших контрольно-перевірочних актів;

- визначення розмірів нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей, коштів й інших видів матеріальної шкоди;

- встановлення часу утворення (виникнення) шкоди;

- визначення конкретної особи, якій була заподіяна шкода;

- перевірка обґрунтованості автоматизації тих або інших операцій, технологічних циклів або процесів; використання тих або інших ЗЕОТ для цих цілей;

- перевірка правильності проведення бухгалтерсько-документальних операцій з використанням ЗЕОТ;

- ведення електронного документообігу;

- виявлення фактів порушення встановлених для конкретної організації (підприємства, установи) правил ведення електронного документообігу, технології виробництва, експлуатації ЗЕОТ, захисту ЗЕОТ і комп'ютерної інформації; звітності й обліку;

- визначення причин та умов, що сприяли вчиненню комп'ютерного злочину в банківській сфері.

Проведення розглянутої експертизи доцільно доручити групі експертів різних спеціальностей, зумовлених специфікою досліджуваного об'єкта, обставинами розслідуваної події й змістом версій, що перевіряють.

Основні вимоги при підготовці слідчим зазначеної експертизи:

- до винесення постанови про призначення експертизи проконсультуватися з фахівцями з приводу її мети, формулювання питань, характеру й особливостей підготовки матеріалів, які будуть представлені експертам;

- вивчити відповідну спеціальну літературу по специфічних предметах і документах, які передбачається представити на експертизу;

- у міру можливості ознайомити експертів з усіма матеріалами справи, що стосуються предмета експертного дослідження (протоколами огляду місця події, документів і предметів, а також допитів відповідних осіб; матеріалами ревізій, інвентаризацій, документальних й інших перевірок; висновками інших фахівців, що мають до цього відношення, наприклад, результатами попереднього дослідження);

- постанова про призначення експертизи повинна містити максимально повну описову частину, а резолютивна частина – бути конкретною, короткою, але інформативною.

На вирішення *програмно-технічної експертизи* можуть бути поставлені такі питання:

Яку інформацію містять пред'явлені на експертизу системні блоки й дискети? Яка інформація є на системних блоках і магнітних носіях, її призначення й можливість використання?

Які програми знаходяться на пред'явлених системних блоках і магнітних носіях? Яке їхнє призначення й можливість використання?

Чи зберігаються на пред'явлених системних блоках і магнітних носіях текстові файли? Якщо так, то який їхній зміст і можливість використання?

Чи є знищена інформація на представлених магнітних носіях? Чи можливе її відновлення? Якщо так, який її зміст, можливості використання? Які програмні продукти зберігаються на пред'явлених магнітних носіях? Який їхній зміст, призначення, можливість використання?

Чи є на представлених магнітних носіях спеціалізовані програми, які використовуються для підбору паролів або іншого незаконного проникнення в комп'ютерні мережі? Якщо так, то які їхні назви, особливості роботи, можливості використання для проникнення в конкретну комп'ютерну мережу? Чи є ознаки, що свідчать про застосування конкретної програми для незаконного проникнення у вищевказану мережу? Якщо так, то які?

Яка хронологічна послідовність необхідних дій для запуску конкретної програми або здійснення певної операції?

Чи можливо, працюючи в даній комп'ютерній мережі, зробити в середовищі програмних продуктів які-небудь зміни програмних файлів? Якщо можливо, то які, яким чином і з якого комп'ютера можуть бути зроблені подібні зміни?

Чи можливо одержати доступ до фінансової й іншої конфіденційної інформації, наявної в зазначеній мережі?

Яким чином здійснюється такий доступ?

Яким чином здійснене незаконне проникнення в зазначену локальну комп'ютерну мережу? Які є ознаки, що свідчать про таке проникнення?

Якщо незаконне проникнення відбулося ззовні, то які є можливості для ідентифікації комп'ютера, з якого відбулося проникнення?

Якщо відсутні ознаки входження в мережу стороннього користувача, указати, з яких комп'ютерів можна зробити подібні операції?

Можна також ставити питання про сумісність тих або інших програм, можливості використання програми на конкретному комп'ютері тощо.

Крім того, перед експертами можуть ставитися питання про призначення того або іншого предмета, пов'язаного з комп'ютерною технікою (комп'ютерно-технічна експертиза):

Яке призначення даного предмета, можливість його використання?

Які конструктивні особливості він має? З яких частин складається? Промисловим або кустарним способом виготовлений?

Якщо предмет виготовлений кустарним способом, то пізнаннями в якій галузі науки, техніки й ремесла володіє особа, що виготовила зазначений предмет, який рівень професійної підготовки зазначеної особи?

У сукупності з якими предметами й приладами може бути використаний даний предмет?

Які технічні характеристики даного предмета?

Висновок. Запропоновані вище методичні рекомендації далеко не вичерпують всіх питань, які можуть бути пов'язані з розслідуванням розкрадань у кредитно-фінансовій сфері, вчинених з використанням електронних засобів доступу, а лише відображають найбільш важливі специфічні особливості розслідування даного виду злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Криміналістика / Под ред. Р.С. Белкина. – М., 1999.
2. *Борисова Л.В.* Використання спеціальних знань при проведенні розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації: стан проблеми та перспективи дослідження // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2003. – С. 48-55.
3. *Вехов В.Б.* Особенности расследования преступлений, совершаемых с использованием средств электронно-вычислительной техники: Учеб.-метод. пособие. – Волгоград, 1998.
4. Про судову експертизу: Закон України // ВВР. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
5. *Клименко Н.І.* Судова експертиза в розслідуванні комп'ютерних злочинів як форма використання спеціальних знань // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Харків, 2002. – № 2. – С. 59-63.
6. *Комиссаров А.Ю., Подлесный А.В.* Идентификация пользователя ЭВМ и автора программного продукта: Метод. рек. – М., 1996.
7. *Моторыгин Ю.Д.* Исследование информации на гибких магнитных дисках // Компьютерная преступность: состояние, тенденции и превентивные меры ее профилактики. – СПб., 1999. – Ч. 3. – С. 106-107.
8. *Салтевский М.В., Дьяченко А.Ф., Губанов В.А.* Проблемы судебной компьютерно-технической экспертизы // Вісник Луган. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 1. – С. 160-167.
9. *Щербаковський М.Г., Коршєнко В.А.* Проблеми залучення фахівця при розкритті та розслідуванні комп'ютерних злочинів // Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах: Тези доп. міжнарод. наук.-практ. конференції. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 110-113.

Надійшла до редакції 11.06.2012